

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КНЯЗЬ ВСЕВОЛОД ОЛЬГОВИЧ

Чернігівський князь Всеволод Ольгович чи, інакше кажучи, великий князь київський Всеволод II - один з найяскравіших представників надзвичайно розгалуженого роду чернігівських Ольговичів, з якого вийшла більшість існуючих донині династій української шляхти та російського дворянства.

На диво, він не належить до постатей, переобтяжених увагою істориків, хоча для сучасників це була вельми резонансна персона. Дослідники, коли і зверталися до цього сина Гориславича (дійсно, дещо затіненого контроверсійною славою батька), то оцінювали його зазвичай негативно. Наприклад, М. Грушевський: “Незвичайно зручна і перфидна політика Всеволода, його вічна система - розділяти і пересварювати (*divide et impera!*) вповні осягнули свою мету, хоч результати її були дуже нетривкі, а в загальній еволюції руського державного життя його діяльність мала дуже шкідливий, руйнівний вплив. Та все-таки годі не сказати про нього, що він був “смыслень”!”¹ Що ж, результати діяльності самого голови Центральної Ради, якому бракувало оцього маківеалізму, теж були нетривкі, але все ж під знаком УНР проминає все ХХ ст. української історії. Так, і труди, і дні Всеволода II займають ключове місце в загальній еволюції руського державного життя XII віку - не так через його суб’єктивні наміри, справді, вельми суперечливі, як через те, що даний князь вельми вдало осідлав головну хвилю етнополітичного руху України-Русі. Всеволод виявився достатньо енергійним і амбіційним, аби проводити політику, до якої його штовхала сама історична стихія, тобто різні політичні і соціальні угруповання, що склалися на той час. Це був централізатор, що діяв за дещо інших обставин, ніж творець Московії Іван Калита, але вектори їхньої внутрішньої політики десь паралельні. Щодо останнього ж Н. Коржавін іронізував:

Был ты видом довольно противен,

Сердцем подл, но не в этом суть:

Исторически прогрессивен

Оказался твой жизненный путь.

Сівши у Києві, Всеволод опинився поміж двох вогнів, поміж двох кланів - свого власного і Мономашичів. Тепер вже не він контролював події, а самі події крутили його, мов тріску у весняній повені. Русь стрімко шубовснула на ціле століття униз, коли часто лише Дніпро рятував від взаємовищення сили Мстислава Тьмутороканського і сили Ярослава Мудрого.

Ольговичі посунули на Переяслав - на Андрія Мономашича, на Турів - на В’ячеслава, на Волинь - на Ізяслава. У союз проти Мономашичів, і особливо проти найстаршого з Мстиславичів - Ізяслава, було втягнуто також Володимира Галицького, половців і поляків. Всеволод заявив, що хоче забрати у Мономашичів усі волості. По суті, це була психологічна війна, війна нервів, щось на кшталт “Стратегічної оборонної ініціативи” XII віку - бо реальних сил в масштабах цілої України-Русі Всеволод не мав. Йшлося лише про те, щоб провокувати і роз’ятрювати далі суперечності в стані супротивника, яких там

і так не бракувало. Бойові ж дії виглядали типовою “дивною війною”, за лаштунками якої точилися таємні сепаратні переговори, залякування одних, обмани інших тощо.

Всеволод більше дбав про поліпшення стосунків з окремими з Мономашичів, перетягнення їх на свій бік, аніж про свою рідню. Яскраво проявилось це у переяславській кампанії. Місто було підпалене. У стані Андрія вчинилася паніка. Переяслав мав ось-ось дістатися Всеволоду, що обіцяв його Святославі Ольговичу. Але взяття Переяслава додало б Всеволодові більше клопоту, ніж справді посилило б його. Це переклало б на нього нелегкий обов'язок по обороні даного м'якого підчерев'я Русі від таких “невірних толковинів”, якими були половці. Конфлікт же з половцями загрожував розколоти усю й без того хитку коаліцію. Тому Всеволод закулісно домовився з Андрієм, вміло граючи на суперечностях між тим і племінниками. За подібним же сценарієм Всеволодові вдалося порозумітися і з В'ячеславом, і навіть з найсильнішим з усіх своїх противників - Ізяславом.

Так було вибудовано кривеньку етажерку компромісів, підмурівком якої став пункт, що Всеволод передасть Київ після себе у співправління В'ячеславі й Ізяславі. Тепер свої Ольговичі остаточно стають для Всеволода більшою небезпекою, ніж Мономашичі. Рідня вимагає чернігівських волостей, найбільше - В'ятицької землі. Але з родаками князь все менш церемонився.

Для подальшого правління Всеволода характерною є політика нескінченного балансування між двома кланами. Демонструючи прихильність то до одного, то до іншого, покладаючись при цьому на традиційну ієрархію столів і систему княжих переміщень, так ніколи і не устійнену, він насправді дбав про посилення лише власних позицій. Для цього ж треба було послаблювати і Ольговичів, і Мономашичів, але пильнувати, щоб робилося це більш-менш рівномірно, аби не виникло бодай тимчасової різкої переваги, що могла фатально порушити з такими зусиллями вибудовану конструкцію. Хитромудрий же лабіринт, споруджуваний Всеволодом, охоплював п'ять корінних князівств України-Русі. Всеволод навмисно ускладнював і заплутував свій план, у якому скоро вже міг розібратися лише він один, а то і йому доводилося поклатися на стихію. У цьому лабіринті блукали представники обох найсильніших кланів Рюриковичів, все менше сподіваючись знайти той шлях, що вів до Києва. Якщо ж відволіктися від деталей, то суть Всеволодової політики була доволі проста: перетворити адміністративно-політичну структуру України-Русі з дуальної на унітарну, зруйнувати протистояння між Ольговичами та Мономашичами, зруйнувати жорстку прив'язку окремих родів до певних земель. Це перетасовування бачимо знову ж на прикладі того ж Переяслава. Коли помер Андрій, то Всеволод перевів у Переяслав не Святослава, а В'ячеслава під тим надуманим приводом, що Турів належить до Києва. В'ячеслав розглядав Переяслав як приступку до київського столу. У Турові ж Всеволод посадив свого сина Святослава. Це вже послаблювало позиції В'ячеслава, оскільки Турів історично відіграв роль такої ж приступки до Києва, як і Переяслав. Правда, на той час Переяслав вже мав солідну дружину, яка несла прикордонну службу в інтересах цілої Русі. Але слабкий і безвольний В'ячеслав був при ній швидше весільним генералом. Знайти спільну мову з дружиною не вдалося. Місто, яке ще добре пам'ятало його батька Мономаха, потребувало енергійнішого правителя. До всього додалися ще й претензії Святослава Ольговича, не виключено, негласно під'юджуваного Всеволодом. У результаті В'ячеслав вирішив полишити

Переяслав і повернувся до Турова. Відтак Всеволод перевів до Турова Ізяслава. На перший погляд, це був небезпечний крок, бо Ізяславові амбіції укупі з переяславською дружиною створювали неприємну для Всеволода перспективу. Але ціною такого ризику Всеволод відбирав від Ізяслава Волинь, що було варте свічок. На Волинь, землю для Ольговичів невідому, було послано Святослава Всеволодовича. Пізніше, коли вже він змагався за київський стіл, волинські зв'язки стали для нього далеко не зайвими.

Успішна політика щодо Мономашичів не завжди компенсувалася такими ж успіхами щодо родичів. Між тим обурення Ольговичів і Давидовичів проти Всеволода поступово примусило їх призабути власні незгоди. Всеволодові довелося запросити свою братію на з'їзд до Києва, аби тут стишити її гнів. Але ті зібралися під Києвом і уклали союз проти Всеволода, домовившись не вести з ним сепаратних переговорів, а бути вкупі до переможного кінця. Фрондери спробували відібрати Переяслав у В'ячеслава, але їхні плани зірвав Ізяслав. Справу довершила теємна дипломатія Всеволода, який розколов-таки Давидовичів і Ольговичів.

Таким чином всередині України-Русі Всеволод підтримував сталий баланс сил, але мудро не поширював свою активність на колонії. Їх було винесено за рамки складних розрахунків. Це полегшувало справу і давало шанс навести лад у власне Русі. Колонії було полишено Юрієві Довгорукому, якого все ретельніше відтісняли від справ метрополії. Всеволод робив це уривками, але методично: відібрав у Юрія Остер, інші міста, грабував його табуни тощо.

Якщо чотири українські князівства були вже досить міцно вплетені в мереживо, що його ткав Всеволод, то Галич все ще тримався осібно. Безпосереднім приводом до відкритого конфлікту навколо нього стало вокняжіння на Волині Святослава Всеволодовича. Володимир Галицький розумів, що наступним кроком Всеволода стане поступове підминання Галича під Волинь. У відповідь на Володимиркові демонстрації самостійності Всеволод 1144 року пішов на Галич. Перемога лишилася за Києвом, але відносини, звісно, не покращилися. З боку Всеволода це була демонстрація сили не лише Володимиркові, а й "усім руським князям", яких він зібрав для походу. Для Всеволода було принциповим, аби даний конфлікт сприймався не як зіткнення двох рівних князів, а як покарання заблудлого сина силами усього роду. З іншого боку, слід було пов'язати усіх князів спільними діями під егідою Києва. Тому до походу були залучені і Мстиславичі, й Ольговичі, і Давидовичі, і городенські Всеволодовичі, і навіть великий князь польський Володислав Герман.

Після часткового вирішення галицької проблеми Всеволод зосередився на найважливішому - Києві. Він не збирався повертати столицю Мономашичам. Але й одразу передати Київ синові було неможливо, тому головний стіл таємно було обіцяно братові Ігореві. Здійснено це ще перед галицьким походом у ході традиційних для Всеволода торгів з васалами, коли Всеволод неодноразово отак закладав і перезакладав і столицю, і волості. Навряд чи він збирався тоді дотримуватися обіцянки. Але ситуація змінилася після повернення з Галича. Влада Всеволода посилилася, але зміцнилася й коаліція очолюваних ним князів. Злякавшись можливих домовленостей васалів за його спиною, Всеволод вирішує посварити їх між собою - перш за все протиставити найсильніші фігури - Ізяслава й Ігоря Ольговича. Це послабило б позиції "кронпринців" обох кланів, причому Ізяслава, в якого забирався Київ, це компрометувало б в очах усієї рідні. Ігоря ж завчасне розкриття домовленості наражало на

невдоволення з боку його рідні. Себе ж Всеволод виводив за рамки нової провокованої усобиці, залишаючись захмарним арбітром понад битвою. Зваживши усі за і проти, Всеволод закликав 1145 р. до Києва свою братію та двох інших претендентів на київський стіл - Ізяслава і Володимира Давидовича - й оголосив свою волю. Заскочені зненацька князі присягнули не шукати Києва під Ігорем. Надалі Всеволод узявся “дотиснути” Ізяслава. Протистояння було ускладнене тим, що обоє породичалися з польськими князями, які теж конкурували між собою.

Масштабні плани Всеволода потребували відповідного пропагандистського забезпечення. Саме у цьому контексті слід розуміти численні літописні повідомлення про його побожність, що так контрастують з його ж билинним образом. Всеволод проявляв себе будівничим, покровителем і щедрим меценатом церкви, поціновувачем мистецтва. За усім цим - прагнення підім'яти церкву під себе, використати її у власних інтересах, як це вже вдавалося Ярославу Мудрому чи Святополкові II. На цьому ґрунті не забарився конфлікт з митрополитом, який врешті-решт виїхав до Царгорода.

Проте на відміну від Володимира Мономаха Всеволод II не зміг узяти під контроль різношерсту київську громаду, яка в його часи вже чітко ділилася на різні партії, що тяжіли до різних земельних князів, чи точніше - до боярських угруповань різних волостей, з якими були пов'язані ще слабкими діловими зв'язками і більш суттєвими родинно-майновими. Тому-то перед Всеволодом поставали вже значно складніші завдання, ніж колись перед Мономахом. Останній застав київське боярство знесиленим і деморалізованим повстанням 1113 року, над усіма партіями домінувала саме та, що орієнтувалася на Мономаха. Та й за цих умов хитрий степовик кілька разів відхиляв запрошення, мабуть, домагаючись послів від ширших київських кіл. Надалі Мономахові доводилося лише дбати про збереження цього великого стартового капіталу довіри. Нічого подібного не мав Всеволод II. Часто він не міг обпертися навіть на чернігівську партію київського боярства, оскільки князева прагматична політика рідко була прочернігівською. Київськими мужами доводилося маніпулювати так само, як і князями. Але бояри були пов'язані між собою набагато тісніше, розсварити їх було важче. Тому стосунки між князем і городянами впродовж усього його правління залишалися доволі напруженими. Це була ще одна причина Всеволодового загравання з духовенством.

Саме при цьому князеві відновилося регулярне літописання у Києві, почасти ініційоване ним самим як важлива зброя у політичній боротьбі, почасти інспіроване антикняжими силами. Тому Київське зведення містить надто суперечливі і акцентовані оцінки.

Крім того, Всеволод був повною протилежністю Мономахові у ставленні до половців, зате цілком наслідував свого батька кипчакофіла. Якщо Олег водив половців на Лівобережжя, то син - вже на Турівщину і Галичину. Цей тюркський вектор політики, яким пізніше спокуюшалися і Хмельницький з Дорошенком, сильно шкодив авторитетові київського зверхника серед широких мас. У цьому - важлива відмінність між Всеволодом і сучасними йому королями. Якщо централізаторська політика Всеволода об'єктивно була на руку містам, то постійно провоковані усобиці та ще й за участю половців постійно відвертали від нього і купців, і ремісників, не кажучи вже про селян. Всеволод не був ні боярським князем, ні антибоярським (якими пізніше були Данило Галицький чи його батько), не був це князь дружини (як-то Святослав

Войовник), ані покровитель купців і лихварів (як Святополк II), не підносила його популістська хвиля (як Всеслава Полоцького чи того ж Мономаха). Князь так і не визначився з соціальною базою, маневруючи між різними станами і прошарками точнісінько так, як між князями і регіонами. Був він чи не найбільшим еквілібристом на київському столі.

Повернувшись з галицького походу, Всеволод розхворівся і виїхав з Києва під Вишгород. Передчуваючи смерть, він покликав до себе братів та найвпливовіших киян і офіційно передав владу Ігореві. Той, повернувшись до Києва, скликав віче на княжому дворі під Угорським. Другого дня, повернувшись до Вишгорода, Ігор прийняв особну присягу від вишгородців. Відтак Всеволод послав до Ізяслава і Давидовичів, але, недочекавшись їх, помер 1 серпня 1146 р.

Ігор фактично відновив традицію дуумвірату, хоч і з інших міркувань, ніж його попередники Ярополк і В'ячеслав. Співправителем хворого на ноги Ігоря (мабуть, спадкова хвороба, відома ще в його прадіда Ярослава Мудрого) став його брат Святослав. По смерті Всеволода кияни вдруге за кілька днів присягнули Ігореві - тепер вже на "Ярославовому дворі" - головній резиденції "на горі". Але слідом на Подолі зібралося альтернативне віче, на нього викликали Святослава, почали скаржитися на всеволодових тивунів, зажадали полегшення податкового тиску, аби судові кошти і кари були врегульовані. Кияни домагалися княжого суду, а не тивунського - цілком у дусі західноєвропейських городян: "Ратша нам знищив Киев, а Тудор - Вишгород, а ти, княже Святославе, цілуй нам хрества за свого брата і за себе: коли нам буде яка кривда, то судить нас ви самі".² Ситуація нагадувала грізний 1113 р., але на цей раз згуртованість "ліпших мужів" вже була значно вищою, вони не допустили народних виступів, а обмежилися демонстрацією сили: віче зібралося на конях. Святослав присягнув, що кривд більше не буде, а тивунів віддав на волю громади. Відтак і кияни знов присягнули Святославі, поїхали з ним до Ігоря, де було повторено взаємні клятви. Конфлікт завершився розграбуванням дворів Ратші і мечників - судових агентів. Це була перша засвідчена літописом угода київських громадян з княжою владою, але, мабуть, не остання, хоча більше ніде хроніст не зупиняється так детально на подібній процедурі, як під 1146 р.

Проте два князі виявилися набагато слабшими, ніж один Всеволод. Ситуація вимагала рішучих енергійних дій. Ні Ізяслав, ні Давидовичі так і не підтвердили давньої присяги на вірність Ігореві, натомість їхні партії у Києві різко активізувалися. Хоча найодіозніші для киян постаті вже були зняті з політичної шахівниці, проте опозиція все ще мала доволі тем для критики. Половецьке, митрополиче, галицьке питання були тільки надводними вершечками величезного айсберга претензій. Пасивність дуумвірів викликала загальне розчарування. Досить швидко (за М. Грушевським, десь 10 серпня),³ "кияни знеохотилися Ігоря і послали до Ізяслава в Переяслав, кажучи: іди, княже, до нас, хочемо тебе".⁴ Ізяслав негайно не лише привів переяславську дружину, але й розіграв карту чорних клобуків - ворожого до половців тюркського племені, розселеного Мономашичами на південних рубежах Переяславщини і Київщини. Це була реальна альтернатива половецькій політиці Ольговичів - причому набагато прийнятніша для мас. Зрозуміло, що вороги половців були противниками Ольговичів. Чорні клобуки заявили Ізяславі: "Ти наш князь, а Ольговичів не хочемо! Іди скоро, а ми з тобою".⁵ З того часу чорні клобуки відігравали вирішальну роль у вокняженні в Києві

Мономашичів. У самому ж Києві, напевно, існувала клобуцька антиполовецька партія.

На підтримку Ізяслава виступили міста південної Київщини. З одного боку, цьому сприяв антиполовецький імідж Ізяслава та його предків. З іншого - міста вже набували досвіду у політичних іграх: їм вигідніше було балансувати між різними княжими родами, ніж допустити монополізацію влади однією гілкою Рюриковичів. Білгород і Василів, які першими прислали гінців до Ізяслава, непокоїла демонстративна увага Ольговичів до Вишгорода. Київщина почала колотися на північну і південну частини, але й самим киянам вже кортіло обирати князів, а не отримувати їх у спадок. Елементи республіканізму все сильніше захоплювали уми. Саме в цьому був головний пафос легенди про запрошення варягів. Вона та й уся “Повість временних літ” носили вже помітно виражений антимонархічний характер. Якщо на початку Нестор ставив питання, хто має найбільше прав на Київ, то весь подальший текст працює на висновок, що такої монополії не має жоден рід. Оці настрої і ворохобили киян у серпні 1146 р.: “Не хочемо бути якимсь дідичним володінням Ольговичів”.⁶

Ігор же намагався привернути до себе бодай Давидовичів, і дав їм волості, які ті зажадали. Далі покликав до себе київських бояр Уліба та Івана Войтишича, сказавши: “Чим булисьте за мого брата, будете і в мене”. Це була спроба заспокоїти колишніх ставлеників Всеволода, занепокоєних збоченою Ратші. Проте бояри вже вели подвійну гру. 13 серпня до Києва приступив Ізяслав, випередивши Давидовичів. Ігор зустрів його з полками двох Святославів (брата і племінника). Київські полки стояли осторонь, і коли Ізяслав підійшов, перейшли до нього. Коротка битва завершилася тріумфом Ізяслава. Ігоря знайшли через чотири дні - втікаючи, він загруз у болоті, його кинули до монастирського порубу в Переяславі. Бояр і дружину Ольговичів кияни пограбували, забравши навіть майно, сховане у монастирях. Святослав Ольгович встиг утекти за Дніпро.

Демонтаж імперії досяг вирішальної стадії. Якщо до Всеволода навколо київські усобиці ще можна було інтерпретувати як чернігівські за своїм походженням, то після його смерті вже саме Київ стає епіцентром політичної нестабільності на Україні. За підрахунками С. Томашівського, за 1146-1246 рр. в Києві змінилося 47 князювань 24 князів з 7 ліній і 3 родів, причому лише один здобував стіл сім разів, п'ятеро - тричі, семеро - двічі. Щодо тривалості безперервного панування, то лише одне було 13 років, одне - 6, два - по 5, чотири - по 4, три - по 3, сім по - 2 і 35 однорічних чи й того менше.⁷

Таке вперте домагання Києва можна тлумачити лише єдиним чином: відбувалася перебудова імперських структур України-Русі у структури моноетнічної держави - потенційно зі статусом королівства. Якби Київ був лише столицею віджилої імперії без чіткої перспективи стати центром королівства, навколо нього не ламалося б аж стільки списів. Тому зовсім неможливо погодитися з тезою Р. Іванченко: “З середини XII ст. Київ фактично перестає бути політичним центром колись великої держави Подніпровського регіону”.⁸ Ні, Україна-Русь XII ст. могла консолідуватися лише навколо Києва як природно-географічного та історичного центру її земель. Не сталося принципових змін й у наступні епохи. Звичайно, обкраяна Україна знала й інші столиці, як-от Галич і Львів за татарщини, Кам'янець-Подільський 1919 чи Хуст 1939. Але символом і запорукою соборності завжди виступав саме Київ. Хоча у другій половині XII ст. він дійсно переживав нелегкі часи, але це був

аж ніяк не занепад, а переродження до нового життя, що переконливо засвідчується археологічними джерелами.

Джерела та література:

- 1 Грушевський М. С. Історія України-Руси. - К., 1992. - Т. 2. - С. 143.
- 2 Літопис Руський. - С. 199.
- 3 Грушевський М. С. Історія... - С. 148.
- 4 Літопис Руський. - С. 199.
- 5 Там само.
- 6 Там само.
- 7 Томашівський С. Історія України. - Мюнхен, 1948. - С. 72.
- 8 Іванченко Р. Історія без міфів. - К., 1996. - С. 56.

